

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Panorama Landschap – Karakterisering Nederlands Landschap in 78 regio's

Henk Baas & Edwin Raap

Colofon

Panorama Landschap – Karakterisering van de Nederlandse Landschapsgeschiedenis in 78 regio's

Tekst: Henk Baas & Edwin Raap

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5, 3811 MG, Amersfoort

Postbus 1600, 3800 BP, Amersfoort

Tel. 033 – 4217421

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

juni 2017

Inleiding	4
Doel en doelgroep van Panorama Landschap	5
Wat is Landschapskarakterisering?	6
Landschapsbiografie	7
Plek in de Landschapsatlas	8
Verantwoording en werkwijze	9
Meer lezen over historische landschapskarakterisering en landschapsanalyse	11
Bijlage: overzicht in de tekst genoemde regionale indelingen	12

Onder de titel 'Kiezen voor Karakter' verscheen in 2011 de Visie Erfgoed en Ruimte, over de gebiedsgerichte, ruimtelijke omgang met het onroerend erfgoed. Niet het behoud en de waardering van erfgoed stond voorop, maar het verbinden van erfgoed met de grote maatschappelijke en ruimtelijke opgaven, zoals waterveiligheid, energietransitie, landbouwkundige ontwikkelingen, krimp, verstedelijking en infrastructuur. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is ervan overtuigd dat door te kiezen voor 'behoud van karakter' cultuurhistorie meerwaarde biedt voor ruimtelijke planvorming.

Panorama Landschap geeft een invulling aan dit gedachtegoed, door voor heel Nederland – in 78 regio's – een korte karakterschets te geven van de geschiedenis van het landschap, vanuit het perspectief van eeuwenlange verandering. Deze karakterschets biedt een eerste basis voor een gesprek over landschapsverandering en over de rol die erfgoed kan spelen in de ruimtelijke ontwikkeling van ons landschap. Binnen het onderzoeksnetwerk Erfgoed en Ruimte is dit de vectorbenadering genoemd.¹ Binnen het programma Visie Erfgoed en Ruimte wordt daar momenteel flink mee gewerkt, en zijn al veel experimenten uitgevoerd. Voor een selectie van praktijkvoorbeelden zie www.kiezenvoorkarakter.nl.

Het karakteriseren van landschappen is een belangrijk onderdeel in de omgang met veranderingen in ons landschap. Omdat verandering de essentie is van een cultuurlandschap, is het niet wenselijk om denkbeeldige lijnen om een waardevol gebied of gebouw heen te trekken. Ten eerste omdat er wordt gesuggereerd dat het gebied buiten de lijn van minder belang is, ten tweede omdat het vaak niet duidelijk is wat de specifieke duiding nu precies aan meerwaarde oplevert. Meer dan andere delen van onze historische omgeving, wordt het landschap gekarakteriseerd en verrijkt door eeuwen van verandering en aanpassing. Als we de resultaten van die verandering waarderen, leidt dat onmiddellijk tot acceptatie van toekomstige verandering. Het gaat er dus niet om dat het lastig is om historische landschappen te beschermen. Sterker nog: het is onwenselijk.

Landschappen veranderen door menselijk handelen, en zijn daarmee deel van ons cultureel erfgoed. Het gaat er ook niet om of verandering aan de orde is, maar hoe we die verandering begeleiden op een dusdanige manier dat dit recht doet aan de nalatenschap van onze voorouders. Het karakteriseren van landschappen is een methode om tijdsdiepte aan onze landschappen te geven, op diverse schaalniveaus. Geen focus op bescherming van objecten, maar op betekenisgeving van alle plekken in het landschap.

¹ Zie J. Janssen, Luiten, E., Renes, H. & Rouwendal, J. (2013). Oude sporen in een nieuwe eeuw, de uitdaging na Belvedere. (Amersfoort:Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) over de deze sector-factor-vector benadering.

Doel en doelgroep van Panorama Landschap

Panorama Landschap schetst de lijnen in de landschaps-geschiedenis van een regio in korte teksten. Hierdoor wordt het verhaal van het cultureel erfgoed toegankelijk gemaakt voor een breder – professioneel – publiek. *Panorama Landschap* geeft geen detailinformatie over de landschapsgeschiedenis van een individuele polder of dorp. Op dat schaalniveau is veel informatie voorhanden, uiteenlopend van monografieën en dissertaties tot publicaties van historische verenigingen. De regiobeschrijvingen zijn bedoeld voor ruimtelijke professionals. Idealiter beginnen beleidsmakers bij provincies en rijk met het lezen over de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende regio('s) bij de voorbereidingen voor het opstellen van nieuw ruimtelijk beleid. Met de bagage uit het verleden, de ontwik-

kunnen verantwoorde keuzes voor de toekomst worden gemaakt.

De landschapskarakterisering zoals die in *Panorama Landschap* zijn gemaakt bevatten, zoals de naam al aangeeft, geen waardering van het aanwezige landschappelijke erfgoed, noch is het een inventarisatie van allerlei elementen en patronen. Het is ook geen karakterisering van het huidige landschap. Hoewel dat wel onderdeel is van de beschrijving ligt de nadruk op de genese van het landschap. Omdat beschermen van landschap vooral gaat om het begeleiden van de verandering, biedt de focus óp die verandering naar onze mening een goede basis voor verdere transitie van het cultuurlandschap.

Wat is Landschapskarakterisering?

De Europese Landschapsconventie (Verdrag van Florence – Raad voor Europa, 2001), vraagt aan alle lidstaten die hem ondertekend en geratificeerd hebben om onder meer het landschap te waarderen, te beschrijven en te monitoren. De Engelsen waren zoals vaker hierin toonzettend. Hun methode van ‘*Historic Landscape Characterisation (HLC)*’ (Fairclough 1999 & Clark, Darlington & Fairclough 2004) heeft Europees veel navolging gekregen. Zij maken als sinds 1993 HLC’s, vlakdekkend voor regio’s, die op basis van ‘*regional planning guidelines*’ de lokale ruimtelijke ordening beïnvloeden.²

Landschapskarakterisering is een instrument dat zich richt op het karakteriseren van gebieden. Dit kunnen landelijke gebieden zijn, maar het kan evengoed een stedelijk landschap betreffen. Het kan gaan om een hele stad, of over een bepaalde wijk. Belangrijk om vast te stellen dat het uitgangspunt van de *European Landscape Convention* ook hier van toepassing is: er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gebieden of plekken met bijzondere kwaliteiten en tussen gebieden van alledaagse kwaliteit.

Het gaat in de methode om het bijeenbrengen van zoveel mogelijk aspecten van het landschap – of van een plek – als mogelijk, met als doel het landschap beter te begrijpen. Karakterisering is een term die hier breed wordt geïnterpreteerd: beschrijven, duiden van kenmerken van een bepaalde plek, en het vormen van een beeld van de ‘identiteit’ van een bepaalde plek, of zoals de Engelsen zeggen, “*about what the place as a whole means to us.*”³

Bij het karakteriseren van gebieden gaat het om het definiëren van context (*place*), doelend op de betekenis hoe gebouwen en monumenten zich tot elkaar verhouden en tot andere aspecten van het historische cultuurlandschap. Het heeft als doel om het verleden te

begrijpen en de veranderingsprocessen die het landschap of de plek gemaakt hebben tot wat het nu is. Doel is om deze kennis in te zetten voor het landschap van de toekomst.

Het is goed om vast te stellen dat het karakteriseren van een gebied, landschap, plek of stad een dynamisch proces is. De enige constante factor in landschap is immers verandering? Daarbij is sprake van verandering op twee manieren: fysieke veranderingen en veranderingen in perceptie van de mensen zelf. Nieuwe kennis leidt tot nieuwe inzichten. Dit gegeven wordt positief benut. Landschapskarakterisering wordt gezien als een uitnodiging om meer te weten te komen, om nog meer naar de toekomst te kijken. Om meer vragen te gaan stellen, in plaats van antwoorden te geven. “*It improves dialogue and debate, encourages future amendment and forms the basis for a meeting (or perhaps a changing) of minds.*”⁴

Landschapskarakterisering wordt dus vooral gezien als een instrument dat over verandering gaat, en dat inzet op de toekomst. Het is geen instrument dat terugkijkt en ‘waarden’ vastlegt. Deze benadering heeft het landschapskarakteriseren tot een succes gemaakt, op verschillend schaalniveau. Het wordt bovendien gezien als een instrument voor participatie: het kan ideeën van burgers en persoonlijke opvattingen combineren met een meer professionele kijk op de omgeving.

Tot slot, landschapskarakterisering is een instrument ten dienste van ruimtelijke planvorming. De gebruikers zijn uiteraard de erfgoedprofessionals, maar evengoed zijn dit planologen, bestuurders en beleidsmakers, burgers en eigenaren van gebouwen en grond. Het is een instrument dat iedereen de gelegenheid geeft mee te praten over de kwaliteiten van de eigen woonomgeving in relatie tot toekomstige ontwikkelingen (English Heritage 2004, Clarke e.a. 2004).

² Naast de *Historic Landscape Character Assessments* kennen de Engelsen ook *Landscape Character Assessment*. Deze laatste gaan meer van het huidige landschap uit, en focussen minder op de veranderingen die uiteindelijk het landschap hebben gevormd tot wat het nu is. Zie verder bijvoorbeeld Swanwick (2002).

³ Uit intern verslag van RCE-studiereis *Historic Landscape Characterisation* naar Engeland (2010).

⁴ Uit intern verslag van RCE-studiereis *Historic Landscape Characterisation* naar Engeland (2010).

Sinds ongeveer 2004 is de Landschapsbiografie ontwikkeld, als een alternatief voor de traditionele systematiek van cultuurhistorische waardering en selectie. Uitgangspunt van de methode wordt niet zozeer gevormd door de sectorale beschrijving van afzonderlijke cultuurhistorische relictten, maar juist door hun historische context en het historische verhaal achter de relictten; kortom de levensgeschiedenis van het landschap. Een brede disciplinaire benadering van het landschap, waarin ook historische ecologie en naamkunde een plaats hebben, als ook de interactie tussen disciplines is een uitwerking van deze benadering. Het concept van de landschapsbiografie is ontwikkeld in kringen van het wetenschappelijk onderzoek (Rijksuniversiteit Groningen, Vrije Universiteit, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en is of wordt vanaf 2010 in een aantal onderzoeksprojecten uitgevoerd. Recente voorbeelden zijn de indrukwekkende Landschapsbiografie van het Beek- en esdorpenlandschap van de Drentsche Aa⁵, en een landschapsbiografie van de Veluwe buurtschappen Gortel-Niersen.⁶

Panorama Landschap bestaat feitelijk uit 78 korte landschapsbiografieën, en geeft daarmee invulling aan de in Nederland veel gekozen methode om systematisch landschapsgeschiedenis te beschrijven. Hoewel de beschrijvingen zeker niet beschouwd mogen worden als dé Landschapsbiografie, zijn ze wel een eerste begin naar overzicht en laten de breedte zien van wat er in het betreffende gebied verwacht mag worden.

Voor planvorming op hogere schaalniveaus is het naar onze mening een bruikbaar instrument om snel overzicht te krijgen van de belangrijkste landschapsvormende ontwikkelingen. Het is uiteraard aan te moedigen om dieper op de landschapsgeschiedenis in te gaan. Een aantal jaren terug is hiervoor een handleiding opgesteld die bruikbaar is.⁷ Ook Hans Renes geeft handvatten voor mensen die dieper in willen gaan op de regionale of lokale landschapsgeschiedenis.⁸

⁵ T. Spek, H. Elerie, J.P. Bakker en I. Noordhoff (2015). Landschapsbiografie van de Drentsche Aa. Van Gorcum, Assen.

⁶ M. Horst (2016). De buurtschappen van Gortel en Niersen. Een landschapsbiografie over boeren, bosbouwers en forensen. Wapenveld.

⁷ E. Meijles en T. Spek (z.j.), Het maken van een landschapsbiografie: over het gebruik van historische kennis voor het toekomstige landschap. Z.pl.

⁸ H. Renes, H. (2010), Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving. Verloren, Hilversum.

Plek in de Landschapsatlas

Panorama Landschap maakt deel uit van de Landschapsatlas. Dit is een historisch GIS-in-ontwikkeling van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met een viewer kan een gebruiker via zijn browser tal van cultuurhistorische kaartlagen selecteren en op het scherm tonen. Deze worden per landschapsvormende functie geordend (agrarisch, water, infrastructuur, steden, energie, groen erfgoed en militaire landschappen). De Landschapsatlas streeft niet naar een kaartweergave van al dan niet gewaardeerde elementen en patronen en kijkt daarin af van de cultuurhistorische waardenkaarten die bijvoorbeeld door provincies en gemeenten beschikbaar zijn gesteld.⁹ De landschapsatlas presenteert landsdekkende bestanden, zodat gebruikers overzicht hebben. Alle kaarten van de Landschapsatlas worden gepubliceerd op de website www.landschapinnl.nl.

Als vermeld, is Landschapskarakterisering geen inventarisatie van aanwezige erfgoedwaarden, noch is het een waardering ervan. Het is in dit project nooit de bedoeling geweest om keuzes te maken in wat mooi of lelijk of waardevol en waardeloos is.

Het ging erom om van heel Nederland onderling vergelijkbare en waardenvrije regiobeschrijvingen te maken. Het is aan gebruikers om hiermee verder aan de slag te gaan.

De gebruiker krijgt na openen van het beginscherm een kaart van Nederland met alle 78 regio's te zien. Na een klik op de regio van keuze, wordt een nieuw scherm geopend en komt een korte tekst tevoorschijn: de huidige karakteristiek van de regio. Vanuit dit scherm kan de gebruiker verder lezen en wordt in een korte tekst (geprint maximaal 6 pagina's A4) de landschaps-geschiedenis van de regio uit de doeken gedaan. Waar nodig zijn kaartjes ter verduidelijking opgenomen.

Beeldmateriaal ondersteunt de teksten. Per regio zijn 3 tot 5 foto's gebruikt, die naar onze mening het karakter van de betreffende regio het best samenvat. We hebben hiervoor voornamelijk geput uit het rijke archief van Wim van den Ende, Jos Stöver en Paul Paris.

⁹ Zie overzicht provinciale karteringen op <https://landschapinnederland.nl/bronnen-en-kaarten/provinciale-cultuurhistorische-waardenkaarten>.

Panorama Landschap bestaat uit 78 regio's. Nederland telt twaalf provincies en ongeveer vierhonderd gemeenten. Voor sommige doeleinden kan echter juist het niveau tussen provincie en gemeente in nuttig zijn. Landschappen laten zich bijvoorbeeld niet altijd vangen in bestuurlijke grenzen.

Er bestaan diverse landschapstypologieën die gebruikt hadden kunnen worden voor dit project. De historisch-geografische vakwereld – het perspectief van waaruit dit project is gestart – gebruikt sinds de jaren '90 van de twintigste eeuw een indeling met 11 verschillende typen (zie Bijlage, kaart 1). Deze is rond 1989 opgesteld door de Werkgroep Landschapstypologie, in het kader van de studie *Levend Verleden*.¹⁰ Een andere relevante studie is *HISTLAND*¹¹, die een nog gedetailleerdere indeling van het Nederlandse landschap bevat, opnieuw vanuit historisch-geografisch perspectief (zie Bijlage, kaart 2). En onlangs is door de RCE de 'archeologische landschappenkaart' gemaakt (zie Bijlage, kaart 3), die de fysisch-geografische legenda heeft gecombineerd met archeologische gebiedskenmerken.¹²

Een andere, veel oudere indeling van Nederlandse regio's is die van de historisch geograaf Keuning. In 1945 verscheen van zijn hand "De historisch-geografische landschappen van Nederland" (zie Bijlage, kaart 4). De indeling die hij daarin hanteerde is decennialang gebruikt, bijvoorbeeld nog ten tijde van de MIP (Monumenten Inventarisatie Project) eind jaren 1980 (zie Bijlage, kaart 5).

Voor *Panorama Landschap* bleken al deze typologieën niet hanteerbaar. Daarom is aansluiting gezocht bij de indeling zoals die is gemaakt in het project *Ontgonnen Verleden* waarin in elf rapporten een cultuurhistorische karakterisering is gegeven van 80 regio's.¹³ Dit project bouwde voort op een eerder project met – heel verwarrend – dezelfde naam dat vooral een nationale selectie van historisch-geografische elementen en patronen tot doel had.¹⁴ Op landschapsniveau bevatte

deze studie ook een karakterisering per landschapsvormende functie, die later in een meer populaire versie is gepubliceerd, als onderdeel van een Teleac-serie over het Nederlandse landschap.¹⁵

De regio-indeling die gebruikt is bij de 12-delige publicatie *Ontgonnen Verleden* was in eerste instantie gebaseerd op fysisch geografische aspecten van het landschap.¹⁶ Dit leidde vaak tot vrij eenduidige en acceptabele oplossingen. Bij de vastlegging van grenzen is over het algemeen gekozen voor duidelijke grenzen in de vorm van wegen of waterlopen. Provincies als Gelderland, Flevoland, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland konden daarmee goed ingedeeld worden. In andere gevallen zijn regio's benoemd en grenzen getrokken volgens de op dat moment gangbare streekplanindeling van de provincies, zoals Utrecht, Limburg en Noord-Holland.

Bij analyse van de regio-indeling uit *Ontgonnen Verleden* kwamen tal overeenkomsten aan het licht met die van Keuning. Bovendien sloten de regio-indelingen uit *Ontgonnen Verleden* goed aan bij meerdere provinciale Cultuurhistorische Waardenkaarten die inmiddels waren verschenen. Daarom is voor ons project ook gekozen om de indeling uit *Ontgonnen Verleden* als uitgangspunt te gebruiken.

Voor het noordelijke deel is deze aangepast aan de indeling zoals die door het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen (prof. Dr. Ir. Theo Spek) is gemaakt. Zij hebben in 2012 de website *land- schaps- geschiedenis* gelanceerd (www.landschapsgeschiedenis.nl), waarin de drie noordelijke provincies in dertig deelgebieden zijn onderverdeeld. Deze sloten niet aan op de indeling die in *Ontgonnen Verleden* was gebruikt. De informatie op deze site was echter zeer bruikbaar voor ons project. Na overleg met Theo Spek werd besloten voor de drie noordelijke provincies een eigen regio-indeling te maken, gebaseerd op *Ontgonnen Verleden* en de website *land- schaps- geschiedenis*. Voor deze speciaal voor *Panorama Nederland* gemaakte regio-indeling zie Bijlage kaart 6.

Andere wijzigingen zijn bijvoorbeeld Kennemerland (gekozen is om deze te splitsen, en daarbij de IJmond als aparte regio te onderscheiden) en de Peel (nu als één Regio opgenomen). De namen van de grootste steden

¹⁰ A.J. Haartsen, A.P. de Klerk, J.A.J. Vervloet, m.m.v. G.J. Borger, *Levend Verleden*. Een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Den Haag.

¹¹ G.H.P. Dirckx en W. Nieuwenhuizen, *HISTLAND*. Historisch-landschappelijk informatiesysteem. WOT-werkdocument 331, Wageningen, 2013. Zie <https://landchapinederland.nl/bronnen-en-kaarten/histland>.

¹² Zie <https://landchapinederland.nl/bronnen-en-kaarten/archeologische-landschappenkaart>.

¹³ A. Haartsen, *Ontgonnen Verleden*. Regiobeschrijvingen per provincie. Ministerie van LNV, Den Haag, 2009. (te downloaden via <https://landchapinederland.nl/bronnen-en-kaarten/cultgis>).

¹⁴ H.G. Baas, P.P.D. Burm, W.A. Ligtdag & V. Vreugdenhil (red.). *Ontgonnen Verleden*. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Ministerie van LNV/Landview, Ede/Hoorn, 2001.

¹⁵ P. Burm, *Het Nederlandse landschap*. 2000 jaar mensenwerk. Utrecht/Antwerpen, 2003.

¹⁶ Het volgende is gebaseerd op een mail van de auteur Adriaan Haartsen - aan de RCE (dd. 22-7-2015).

moesten terugkomen in de naam van de regio. Een flink aantal grotere steden was in Ontgonnen Verleden in meerdere regio's gelegen. In *Panorama Landschap* is de keuze gemaakt dat een stad tot één regio behoort, te weten die waar ze historisch landschappelijk toe behoort. In het Groene Hart sloten de indelingen in Ontgonnen Verleden niet voldoende aan op hoe deze tegenwoordig functioneren en zijn deze aangepast. Hierbij zijn de Zuid-Hollandse en Utrechtse Waarden wel gehandhaafd als eigen regio. Ten slotte zijn de grote wateren IJsselmeer, Waddenzee, Ooster- en Westerschelde als een aparte eenheid of regio 'Grote Wateren' beschreven (toegevoegd nummer 79).

De teksten voor de 78 historisch-geografische landschappen zijn geschreven door Edwin Raap, als gastonderzoeker verbonden aan de afdeling Landschap van de RCE. Als basis zijn de regiobeschrijvingen uit Ontgonnen Verleden gebruikt (Haartsen 2009). Deze zijn enerzijds sterk ingekort, anderzijds is een uitbreidingslag uitgevoerd. Hiervoor is gebruik gemaakt van een flinke hoeveelheid literatuur, waarvan de meest relevante bij de regiobeschrijving is opgenomen. Er is meer aandacht geschonken aan de archeologie van het landschap, en er is specifieke aandacht voor de naoorlogse ontwikkeling van de verschillende landschappen. Hiermee is recht gedaan aan de betekenis van de wederopbouwperiode voor het Nederlandse landschap. RCE-collega's Bert Groenewoudt en Lammert Prins hebben de inhoudelijke controle en redactie van de teksten op zich genomen; Isabel van Lent heeft de eindredactie van de teksten voor haar rekening genomen. Dank verder aan de GIS-specialisten van de afdeling Landschap (Menne Kosian, Bart Broex en Dian Jansen), dank aan Otto Brinkkemper, die als projectleider van de Landschapsatlas ook betrokken was in het interne debat over de positionering van dit product in de bredere doelstelling van de RCE ten aanzien van het historisch landschap. Verder Arne Haijtsma die over de techniek heeft meegedacht, alsmede over de koppeling met het CMSi.¹⁷ En tot slot Henk Baas, die het project niet alleen heeft opgezet, maar tevens zorg droeg voor de benodigde middelen en ondersteuning.

De teksten hebben telkens dezelfde opzet: een korte karakteristiek van de huidige regio, gevolgd door een

chronologie die begint met de vorming van het natuurlijke landschap, de oudste bewoning (archeologie), de middeleeuwen, nieuwe tijd en de recente ontwikkelingen. In de paragrafen worden de zogenaamde landschapsvormende ontwikkelingen besproken: landbouw en wonen, water, infrastructuur, militair, recreatie en industrie. Hoeveel aandacht aan welk onderwerp is besteed verschilt per regio. De steden, of in ieder geval de grotere nederzettingen, worden apart beschreven. Dit geldt ook voor specifieke kenmerken van een regio, zoals de geschiedenis van de kalkbranderijen in de IJsseldelta.

In de korte karakteristiek is aandacht voor het huidige aanzien van de regio. Dit betekent dat zaken als snelwegen, hoogspanningsleidingen, bedrijventerreinen en elektriciteitscentrales (met een vermogen van meer dan 100 MW) vermeld zijn. Ze behoren tot de dagelijkse belevingswereld en bepalen mede ons landschapsbeeld. Sowieso hebben de naoorlogse ontwikkelingen meer aandacht gekregen dan voorheen het geval zou zijn geweest. Dit hangt samen met de aandacht in het ruimtelijk (erfgoed)beleid voor de wederopbouwperiode en de periode post-1965. Het landschap dat zich heden ten dage aan ons toont is grotendeels vormgegeven na 1945 en het is dan ook logisch dat de jongste geschiedenis gelijkwaardig is behandeld. Dankzij een overzicht van de voormalige Dienst Landelijk Gebied (DLG) is voor iedere regio een tabel gemaakt met alle uitgevoerde ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten. Van de uitgevoerde projecten is overigens een eigen kaartlaag in de Landschapsatlas gemaakt. Bij de grootste steden van ons land is ook nadrukkelijk vermeld dat er hoogbouw is gerealiseerd. De skyline van deze steden, en in sommige gevallen ook van kleinere steden als Gorinchem, wordt mede bepaald door de hoogbouw van na 1945.

Enkele naoorlogse ontwikkelingen hebben door heel het land hun sporen achter gelaten, met name op het gebied van de infrastructuur. In de regiobeschrijvingen is kort aangestipt welke snelwegen zijn aangelegd, terwijl in een aparte bijdrage de landelijke ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur hebben gespiegeld. Hiervoor gebruikt *Panorama Landschap* het dossier Infrastructuur van de website www.landschapinnl.nl.

¹⁷ *Conservation Management System international*, de applicatie van de terrein-beherende organisaties waarin alle gegevens die een beheerder van een natuurgebied nodig heeft wordt vastgelegd.

Meer lezen over historische landschapskarakterisering en landschapsanalyse

- Antrop, M. (2007), *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*. Gent.
- Boer, Tj. de (2011), *Kiezen voor karakter*. Visie Erfgoed en Ruimte. Ministerie van OCW, Den Haag. (https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/publicatie_kiezen_voor_karakter.pdf)
- Clark, J., J. Darlington & G. Fairclough (2004), *Using Historic Landscape Characterisation*. English Heritage & Lancashire County Council. (<https://historicengland.org.uk/images-books/publications/using-historic-landscape-characterisation/>)
- English Heritage (2004), *Characterisation*. Conservation Bulletin 47/5.
- Fairclough, G. (1999), *Historic Landscape Characterisation*. English Heritage, London.
- Fairclough, G. & S. Rippon (2002), *Europe's cultural landscape; archaeologists and the management of change*, Brussel. (<http://www.europae-archaeologiae-consilium.org/eac-occasional-papers>)
- Meijles, E. en Th. Spek (z.j.), *Het maken van een landschapsbiografie: over het gebruik van historische kennis voor het toekomstige landschap*. Z.pl. (http://www.rug.nl/staff/e.w.meijles/brochure_2_landschapsbiografie.pdf)
- Renes, H. (2010), *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*. Verloren, Hilversum.
- Renes, H. (2011) *Landschap als erfgoed. Historische processen en gelaagde landschappen*. Bulletin KNOB 110/6, 211-222.
- Renes, J., J.C.A. Kolen & R. Hermans (Eds.) (2015), *Biographies of landscape; geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*. Amsterdam University Press.
- Rippon, S. (2004), *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*. Council for British Archaeology (Practical Handbook 16). York.
- Swanwick, C. (2002), *Landscape Character Assessment. Guidance for England and Scotland*. The Countryside Agency/Scottish Natural Heritage.

Bijlage: overzicht in de tekst genoemde regionale indelingen

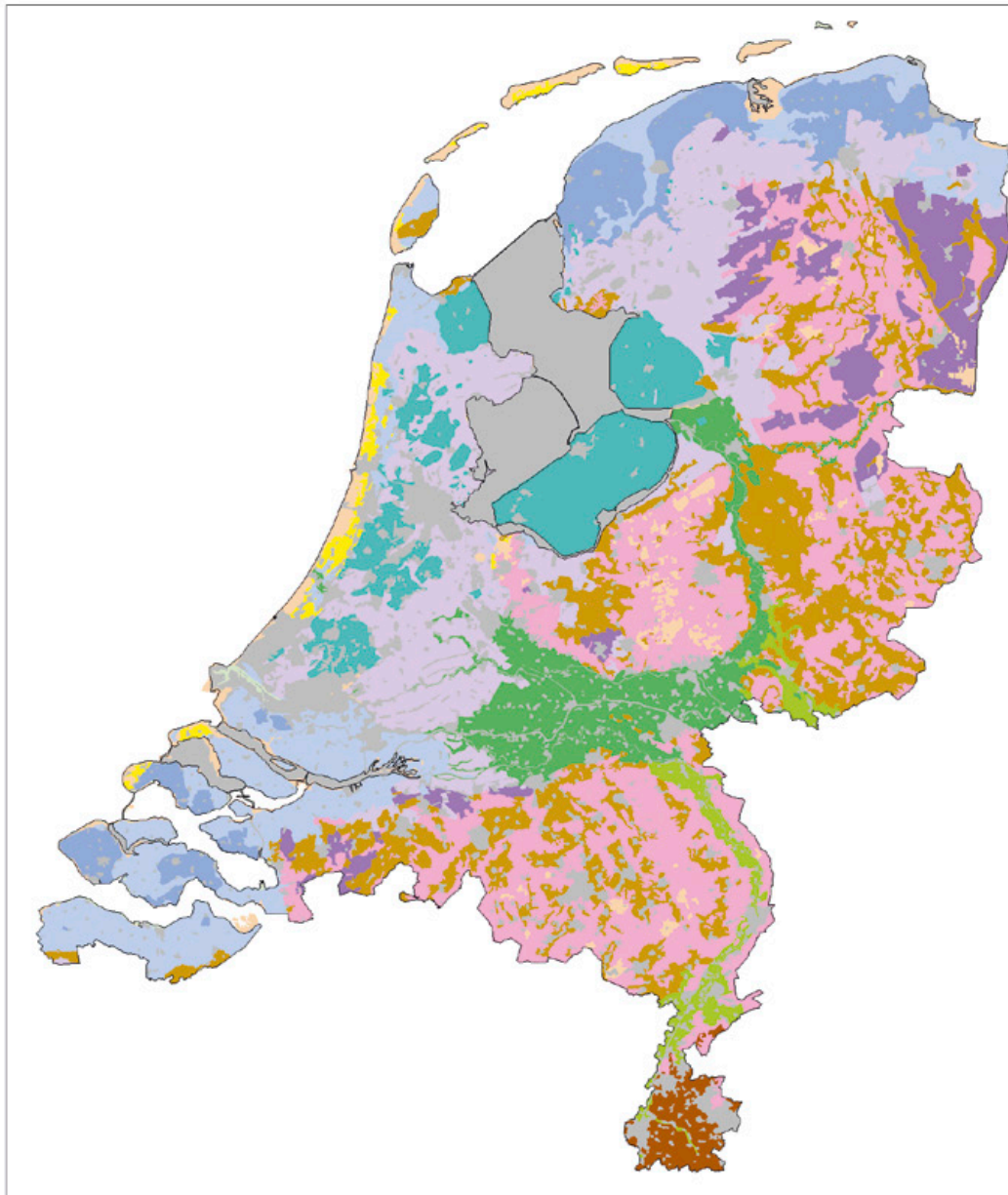

CultGIS

deellandschapstypen

	Kustzone - Waddeneilanden		Zandgebied - Oostelijk zandgebied
	Kustzone - Hollandse kustzone		Zandgebied - Midden-Nederlands zandgebied
	Kustzone - Zuidwest-Nederland		Zandgebied - Zuidelijk zandgebied
	Zeekleigebied - Noordelijk zeekleigebied		Heuvelland
	Zeekleigebied - Zuidwestelijk zeekleigebied		Verstedelijkt gebied
	Laagveengebied - Noordelijke laagveengebieden		Droogmakerijen - 16e-19e eeuw
	Laagveengebied - Midden-Nederlandse laagveengebieden		Droogmakerijen - Zuiderzeepolders
	Rivierengebied - Midden-Nederlands rivierengebied		Veenkoloniën - Noord- en Midden-Nederlandse veenko
	Rivierengebied - Maasvallei		Veenkoloniën - De Peel
	Zandgebied - Noordelijk zandgebied		

Figuur 1: Cultgis Deellandschapstype

Histland

historisch geografische landschapshoofdtypen

	overige onderscheidingen		droogmakerijen
	veenkoloniën		duinen en duinontginningen
	veenontginningen		lössontginningen
	stroomrug- en komontginningen		kamontginningen met plaatselijke essen
	rieverrasontginningen		heideontginningen en bossen (sinds 1850)
	oude zeekleipolders		niet ontgonnen landschappen
	jonge zeekleipolders		

Figuur 2: Histland landschapshoofdtypen

Archeologische Landschappenkaart Nederland
hoofdlandschappen

 Mariene kleilandschappen	 Kempisch zandgebied
 Fries-Gronings kleigebied	 Vlaams zandgebied
 Noord-Hollands kleigebied	 Terraslandschappen
 Zeeuws-Zuidhollands kleigebied	 Hoge Rijnterrassen
 Jonge zeeinbraken	 Lage Rijnterrassen
 Jonge aanwas	 Lage Maasterrassen
 Duinen en strandwallen	 Glaciale landschappen
 Rivierkleilandschappen	 Keileemgebied
 Rijn-Maasdelta	 Stuwwallen
 Maasdal	 Lösslandschappen
 IJsseldal	 Noordelijk Lössgebied
 Veenlandschappen	 Zuidelijk Lössgebied
 Noordelijk kustveengebied	 Overige landschappen
 Hollands-Utrechts veengebied	 Münsterland
 Dekzandlandschappen	 Voorland Ardennen
 Noordelijk zandgebied	 Antropogene landschappen
 Peelhorst	 Diepe droogmakerijen
 Roerdalslenk	

Figuur 3: Archeologische Landschappenkaart

1-0 Hunsingo	21-0 Salland	41-0 Ameland	61-0 Delfland	81-0 Vrije van Sluis
1-1 de Marne	21-1 Zwollerland	42-0 Terschelling	61-1 Westland	81-1 Land van Cadzand
2-0 Fivelingo	21-2 Land van Ommen	43-0 Vlieland	62-0 Land van Gouda	82-1 Bouch en Ass Ambacht
3-0 Duurswold	21-3 Land van Hardenberg	44-0 Texel	63-0 Schieland	82-2 Axeler Ambacht
4-0 Oldambt	22-0 De Graafschap	45-1 Het Oghe	64-0 Krimpenerwaard	82-3 Hulster Ambacht
5-0 Reiderland	22-1 Land van Borkelo	45-2 Land van de Zijpe	65-0 Alblasserwaard	83-0 Land van Bergen op Zoom
6-0 Westerwolde	22-2 Bergh	46-0 Wieringen	66-0 Vijfheeren landen	84-0 Land van Gastel
7-0 Veenkoloniën	22-3 Wisch	47-0 Wieringermeer	67-0 Rotterdam	85-0 Land van Strijen
8-0 Goorecht	22-4 Land van Bredevoort	48-1 Drechterland	68-0 IJsselmonde	86-0 Langstraat
9-0 Groningen	23-0 De Lijmers	48-2 Houtw. Ambacht	69-0 Roozenburg	87-0 Land van Altena
10-1 Middag	24-0 Veluwe	48-3 Schagen en Niedorper koog	70-0 Eiland van Dordrecht	88-0 Land van Heusden
10-2 Humsterland	24-1 Veluwezoom	48-4 Geestmer Ambacht	71-0 Hoeksche Waard	89-0 Baronie van Breda
10-3 Langewold	24-2 Neder-Veluwe	49-0 Schermer	72-0 Voorne-Putten	90-0 Industriegebied van Tilburg
10-4 Vredewold	24-3 Over Veluwe	50-0 Beemster	73-0 Flakkee	91-0 Kempenland
11-0 Oostergo	25-0 Over Betuwe	51-0 Waterland en de Zeevang	74-0 Goeree	92-0 Meijerij van 's Hertogenbosch
11-1 Kollumerland	26-0 Duffel	52-0 Zaanland	75-0 Schouwen-Duiveland	93-0 Maaskant
11-2 Achtkarspelen	27-0 Rijk van Nijmegen	53-1 noord Kennemerland	76-0 Sint Philipsland	94-0 Industriegebied van Eindhoven
11-3 Smallingerland	28-0 Neder Betuwe	53-2 zuid Kennemerland	77-0 Tholen	95-0 Peelland
12-0 Westergo	29-0 Land van Buren en Culemborg	54-0 Amsterdam	78-0 Noord Beveland	96-0 Land van Cuijck
13-0 Het Bildt	30-0 Tielerwaard	55-0 Haarlemmermeer	79-0 Walcheren	97-0 Land van Kessel
14-0 Gaasterland	31-0 Bommelerwaard	56-0 Amstelland	80-0 Zuid Beveland	98-0 Land van Weert
15-0 Zeven Wouden	32-0 Land van Maas en Waal	57-0 't Gein		99-0 Land van Thorn
15-1 Haskerland	33-0 Utrecht	58-0 Gooiland		100-0 Land van Horn
15-2 Opsterland	34-0 Eemland	59-0 Rijnland		101-0 Land van Gelder
15-3 Schoterland	35-0 Overkwartier	59-1 Bollenstreek		101-1 Land van Gennep
15-4 Lemsterland	36-0 Nederkwartier	60-0 's Gravenhage		102-0 Land van Montfort
16-0 Stellingwerf	36-1 Ronde Venen			103-0 Zuid Limburg
17-0 Drenthe	37-0 Land van Woerden			103-1 Oude Mijnstreek
17-1 Noordenveld	38-0 Land van Montfoort			104-0 Twente
17-2 Oostermoer	39-0 Lopikerwaard			
17-3 Zuidenveld	40-0 Schiermonnikoog			
18-0 Urkerland				
19-0 Kamperland				
20-0 Land van Vollenhove				

Figuur 4: Keuning Historisch-geografische regio's

1 Hogeland	21 Veenweidegebied	41 Nieuwe Waterweggebied
2 Westerkwartier	22 Rivierkleigebied	42 Delf- en Schieland
3 Groningen/Haren	23 Utrechtse Heuvelrug	43 Gemeente 's-Gravenhage
4 Groningse Veenkoloniën	24 Eemland en Valleigebied	44 Noord-Zeeland
5 Oldambt/Westerwolde	25 Texel	45 Midden-Zeeland
6 Noord-Friesland	26 Noorderkwartier	46 Zeeuwsch-Vlaanderen
7 Zuidwest-Friesland	27 Noord-Kennemerland	47 Brabants Kleigebied
8 Friese Wouden	28 Waterland	48 Zuidwest-Brabant
9 Drents Plateau	29 West-Friesland	49 Regio Tilburg
10 Zuidwest Drenthe	30 IJmond & Zaanstreek	50 Kempenland
11 Oost-Drenthe	31 Zuid-Kennemerland	51 Regio 's-Hertogenbosch
12 Land van Vollenhove	32 Gemeente Amsterdam	52 Regio Eindhoven
13 Salland	33 Meerlanden	53 Maaskant
14 Twente	34 Gooi- en Vechtstreek	54 Brabantse Peel
16 Midden-Gelderland	35 West-Rijnland	55 Maasvallei
17 Oost-Gelderland	36 Rijn- en Gouwestreek	56 Limburgs Peelgebied
18 Rivierenland	37 Zuid-Hollands Waardengebied	57 Midden-Limburg
19 Veluwe	38 Noord- en Merwestreek	58 Mijnstreek
	39 Zuid-Holland-Zuid	59 Zuid-Limburg
	40 Gemeente Rotterdam	171 Noordoostpolder

Figuur 5: MIP regio's

1 Lauwers	21 IJsseldelta	41 Rijn- en Gouwestreek	61 Twente
2 De Marne en Het Hogeland	22 Montferland	42 Haaglanden en Delfland	62 Noordenveld
3 Fivelingo	23 IJsselvallei	43 Duin- en Bollenstreek	63 Tielerwaard en Neder-Betuwe
4 Groningen en Gorecht	24 Salland	44 Rotterdam, Rijnmond en Schieland	64 Schouwen-Duiveland
5 Oldambt	25 Achterhoek	45 Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee	65 Sint Philipsland en Tholen
6 Veenkoloniën en Westerwolde	26 Veluwe	46 't Gooi en de Vechtstreek	66 Bevelanden
7 Oostergo	27 Gelderse Vallei	47 Amsterdam en Meerlanden	67 Walcheren
8 Middelzee en Het Bildt	28 Utrechtse Heuvelrug	48 Waterland en Zaanstreek	68 Zeeuws-Vlaanderen
9 Westergo	29 Arnhem - Eemland	49 West-Friesland	69 Brabantse Wal
10 Gaasterland	30 Land van Maas en Waal	50 Zuid-Kennemerland	70 Zeekleipolders
11 Veenpolders en Fries Laagveengebied	31 Nijmegen - Groesbeek	51 IJmond	71 Langstraat
12 Noordelijke Friese Wouden	32 Over-Betuwe en Liemers	52 Noord-Kennemerland	72 Baronie
13 Zuidoosthoek	33 Bommelerwaard	53 Kop van Noord-Holland en Texel	73 Kempen
14 Drentse Aa	34 Land van Heusden en Altena	54 Friese en Groningse Waddeneilanden	74 Meierij
15 Smildervenen	35 Biesbosch	55 Westerkwartier	75 Maaskant
16 Zuidenveld	36 Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	56 De Wolden	76 Zuid-Limburg
17 Noordoostpolder en Urk	37 Utrecht en Kromme Rijngebied	57 Middag-Humsterland en Reitdiep	77 De Peel
18 Flevoolders	38 Oude Rijn, Lopikerwaard en het Eiland van Schalkwijk	58 Echtenervenen	78 Maasvallei
19 Friese Meren	39 Krimpenerwaard	59 Beiler- en Dieverderdingspel	
20 Kop van Overijssel	40 De Venen	60 Vechtstreek	

Figuur 6: Panorama Landschap – Karakterisering Nederlands Landschap